

Орынбай БЕКЖАН

КӨНЕ ТҮРКІ КҮЛ ЖАЗУЫНДАҒЫ БЕЛГІСІЗ ЕКІНШІ КІРІГІНКІ
ДАУЫССЫЗДАРДЫҢ МАҒЫНАСЫ МЕН ТАҢБАСЫ

В статье рассказывается о губных и негубных аффрикативных согласных, прежде неизвестных в древнетюркских письменных памятниках. И дается подробное разъяснение к чтению, с помощью этих звуков, имени Боджман, которое раньше читалось ошибочно, как Бумы.

Bu makalede, bugüne dek bilinmeyen eski Türk abidelerindeki DJ ünsüzlerinin anlamı ve damgalarından bahsedilmektedir. Ayrıca, geçmişte Bumin Kağan olarak hatalı okunan Göktürk hanedanlığı kurucusu kağanın ismi, söz konusu sesli damgalarla Bodjman olarak okunduğu öne sürülmektedir.

Қазақ тілінде кірігіңкі (аффрикат) дыбыстарға жататын ДЖ мен Ч (тш) дыбыстары диалектілік ерекшелік деп саналатыны мәлім. Бұл тұрғыда Ч дыбысының кірігіңкі және диалектілік ерекшелік екендігінде дау жоқ. Ал ДЖ (сөздің басындағы) дыбысына келсек, олай деп нақты тұжырым айтуға болмайды. Бұл тұста қазақ диалектологтары терең экспериментті фонетикалық әдістерге жүгінбестен тек есту арқылы үстірт қорытынды жасаған деуге болады. Яғни, құрамындағы Д дыбысы анық естілетін ДЖ дыбысын ғана ескеріп, сол дыбыс қолданылатын аймақтарды анықтаған. Сөйтіп диалектологтар қазақ тілін Ж-шыл және ДЖ-шыл сөйленістерге (говорларға) бөлді. Бұлардың басым көбі Ж-шыл диалект деп әдеби тілге осы нұсқаны қабылдағаны аян. Диалектологтар негізінен ДЖ-шыл диалектіні тұтынушылар Қазақстанның Жамбыл, Алматы-Талдықорған, Семей-Шығыс Қазақстан облыстарында орналасқан [1] деп анықтаған. Бұлар пындығында шекаралық аймақтар болып табылады.

ДЖ кірігіңкі дыбысының қазақ және түркі халықтарындағы қолданылуы мен пайда болуы мерзімін анықтауға көптеген ғалымдар назар аударды. XIX ғасырдағы қазақ тілін зерттеуші ғалымдар В.В. Радлов, Н.И. Ильминскийлер ДЖ дыбысының негізінен шығыс аймақтарда кездесетінін, ал батыс аймақта қолданылмайтыны туралы [1, 26] ескерте кетеді. В.В. Радлов өз еңбегінде мынадай мысал келтіреді:

Джазғұ тұрғұ ақша қар джаумақ қайда, джар-джар,

Құлун тайдай айқасқан оң джақ қайда, джар-джар.

Азар джақсы болса да қайын атамыз, джар-джар,

Айналайын әкемдей болмақ қайда, джар-джар.

Ал П.М. Мелиоранский ол дыбыс туралы мынадай пікір айтады: «Лшл (т. е. дж – С.О.) – есть звук, который можно было бы изобразить через дж. Предзвучие д не следует выговаривать слишком ясно. В западной части степи оно даже совсем исчезает» [1, 27].

Біздің анықтауымызша, қазақ тілінде ДЖ-ның үш түрі бар. Біріншісі диалектологтар нақты анықтаған аймақтардағы ДЖ дыбысы. Бұның

ерекшелігі алдыңғы Д дыбысы неғұрлым анық, ашық айтылады. Бұл тұрғыда бұл нұсқаны бірігіңкі дауыссыздарға жатқызған дұрыс деп білеміз. Бірақ бұл ДЖ бірігіңкі дауыссыздарының басқа НТ (қант), РТ (қарт), ЛТ (салт) тәрізді бірігіңкі дауыссыздардан айырмашылығы бар. Мысалы, басқа бірігіңкі дауыссыздар сөздің соңында келетін болса, ДЖ бірігіңкі дауыссызы тек сөздің басында ғана қолданылады. Басқа бірігіңкі дауыссыздарды құрайтын дыбыстар буын түйісінде екі буынға ажырап кете алады (қан-ты, сыр-ты-на), ал ДЖ бірігіңкі дауыссыздары сөздің ортасы мен аяғында қолданылмайды.

ДЖ-ның екінші түрі кірігіңкі (аффрикат) дауыссыздар деп санаймыз. Бұл диалектологтар ашық Ж дыбысымен сөйлейді дейтін, алдыңғы шекаралық аймаққа қарама-қарсы орналасқан өңірдің тіл тұтынушыларының тіліндегі ДЖ кірігіңкі дауыссыздары деп білеміз. Бұл дыбыс пшындығында ашық Ж дыбысы емес, Ч дыбысы сияқты нағыз кірігіңкі дыбыс. Мұнда Д дыбысы анық байқалмайды, Ж-мен тұтасып шұғыл шығады. Барлық қазақтар, алдыңғы бірігіңкі ДЖ дауыссыздарымен сөйлейтіндерден басқалары, осы дыбыспен сөйлейді. Ал бұл таза ашық Ж дыбысы емес. Ашық, таза Ж дыбысы диалектологтардың өздері айтқандай сөздің ортасында ғана келеді. Міне, осы ашық, таза Ж дыбысы қазақ тіліндегі үшінші Ж дыбысы болып есептеледі. Бірінші бірігіңкі ДЖ дауыссыздарын жазуда осы күйінше ДЖ дыбыстарын қосарлап таңбалауға болады. Бұл тек тілдік ғылыми әдебиетте ғана қолданылады. Ал әдеби тілдегі бұрын жай Ж деп жүрген кірігіңкі ДЖ дауыссыздарының құйрықты Ж-мен таңбаланғаны дұрыс болады. Біз бұрын әдеби тілдегі жай Ж-мен жазылады деп жүрген, мысалы, *жан, жақ, жер, жеміс* тәрізді сөздеріміз құйрықты Ж-(дж)мен жазылуы керек. Қазақ тілінде сөз басында ашық, таза Ж дыбысынан ешқандай сөз басталмайды. Олар кірігіңкі Ж (ДЖ)-мен айтылады: *жан, жақ, жер, жеміс*. Ал сөз ортасында нағыз ашық, таза Ж қолданылады: *тұжырым, қыжым, кешім, Бөжей, абысын-ажын* т.б.

Ежелгі дәуірде ДЖ дыбысы түркі халықтарында қолданылды ма деген сұраққа түркітанушы ғалымдардың арасында оның қолданылғандығы туралы дәйекті пікір білдірген ғалым А. Бернштам болған. Ол армян және араб жазбаларында және қазіргі зерттеушілер ұсынған фонетикалық нұсқаларда келтірілген *йабғұ // йабағұ, джабғұ // джабағұ // джабағұ* сөздерін мысалға келтіреді. Ол сөз түркі қағандарының өкіл әкімі лауазымын білдірген. Сондай-ақ ол ежелгі грек авторларының *Джайық // Йайық* атауларын келтіргенін де атап өтеді [1, 37]. Диалектолог ғалым С. Омарбеков А. Бернштамның жоғарыдағы тілдік дәйектерге сүйеніп, қазіргі Қазақстан мен Қырғызстан аймағында ежелгі заманда өмір сүрген Батыс түрік қағанатын құрысқан түркі тайпалары ДЖ-шыл диалектіде сөйлеген дейді. Ал олар қазіргі қазақ тілінің ерекшелігі болып табылатын ДЖ-шыл (>Ж-шыл)

тілді дүниеге әкелген тайшалар болса, онда ол VI-VIII ғасырлардағы түркі тайшалары қазақ халқының шығу тегіне тікелей қатысты болғанын білдіреді [1, 37] деген тұжырым жасаған. Бұл жерде А. Бернштам Монғолия аумағындағы Шығыс түрік қағанатын құрған түркі тайшалары негізінен Й-шыл диалектіде, ал Батыс түрік қағанаты аймағындағы тайшалар ДЖ-шыл диалектіде болған деген қорытындыға келіп, Шығыс түрік қағанатын құрушы тайшалар қазақ халқын құруға қатыспаған дегендей пікірді де аңғартқан. Бұл жерде, әрине, орқұн ескерткіштерінде ДЖ-мен келетін сөздердің болмағандығы сол пікірдің тууына негіз болғаны белгілі. Алайда ежелгі дәуірдегі түркі тілі негізінен Й-шыл тіл болғаны қасерге алынбағаны көрініп тұр.

Осы тұрғыда С.Е. Малов көне түркі жазба ескерткіштерінде ДЖ дыбысы болмағанын, енесей қырғыздарына тән деп есептелген жазбалар тілі Й-шыл диалектіде [1, 34] деген қорытынды жасаған. Қазіргі қырғыз тілі де, қырғыздардың шыққан мекені Алтай-Саян тауларында тіршілік кешкен түркі тайшалары да ДЖ-шыл диалектіге жататыны белгілі. Олар қазір де сонда тұрып жатыр. Олардың кейбір рулары қазақ құрамындағы найман мен керей руларында да ұшырасады [1, 34]. Жоғарыда айтылған қазақ диалектісіндегі бірінші ДЖ-шылдық қазіргі қырғыз тілінің жалпы халықтық ДЖ-шылдық ерекшелігіне сәйкес келеді. Мүмкін одан да анық ДЖ-шылдық белгілер анықталуы да ықтимал. Әйтсе де С.Е. Малов қазақ тілінің тарихына қатысты еңбегінде [1, 37] түркі тілдеріндегі ДЖ мен Й-дың қатар қолданылу дәуірі М. Қашқари кезеңінен де бұрынғы VIII ғасырға дейінгі заманда болған деп санайды. Ол бұндай пікірді А. Бернштам секілді араб, армян және грек дереккөздеріне сүйеніп пайымдайды. Иә, атақты тілші ғалымымыз М. Қашқари да түркі тайшаларында бір-бірімен салыстырғанда ДЖ дыбысын қолданатын рулардың болғанына мысал келтіреді: «Түбір сөздерде өзгерістер аз болады. Өзгерістер түбірдегі кейбір әріптердің алмасып айтылуы, түсіп қалуы сияқты болып келеді. Мысалы, Й әршімен басталған атаулар мен етістіктердің басқы әршін оғыздар мен қыпшақтар а әршіне немесе ж әршіне айналдырады. Сол себептен түріктер мүсәшірді йәлкін десе, олар (оғыздар) әлкін дейді; түріктер йылығ сув – жылы су десе, олар ылығ сув дейді. Осы сияқты түріктер інжуді йінжу десе, оғыздар жінжу дейді. Түріктер түйенің ұзын жүшін йуғду десе, олар жуғду дейді» [2]. Міне, бұл XI ғасырдағы түркі тайшаларының тілі туралы келтірілген нақты мәлімет. Мұнда айтылған йуғду мен джуғдуды қазіргі қазақтар түгел шуда деп атайтыны мәлім. Бұл Й-ДЖ-Ш өзгерісіне дәлел бола алады. М. Қашқари джуғду сөзін арабтың джим әршімен жазған, ал жоғарыдағы кітапты аударып шығарушылар ол таңбаны қазақ тіліндегі Ж әршімен транскрипциялапты. М. Қашқари бұл жерде түрік деп Түркі қағанаты орнаған қазіргі Моңғолия мен Самарқанға дейін орналасқан қағанатты құруға қатысқан түркі тайшаларын айтып отыр. Ал оғыз деп сегіз оғыз бен тоғыз оғыз (біз бұлардың алдыңғысын найман, кейінгісін керей деп танымыз) және олармен тығыз

қарым-қатынаста болған арғу мен қырғызды және Сібір түркілерін айтқан деп болжамдаймыз. Бұған, әрине, қазіргі оғыз тобына кірген халықтарды құраған тайпалар да қосылатыны күмәнсіз. Біздің зерттеулеріміз бойынша енесей күл жазба ескерткіштерінде *арғу (арқырт), сегіз оғыз, тоғыз оғыз және қырғыз* тайпалары қатар жазылған, олардың атынан жазылған жазбалардың бар екені анықталды. Бұл туралы алдағы еңбектерде сөз болатын болады. Қазір біз сол енесей ескерткіштерінде жазылған, бұрынғы зерттеушілер мағынасын аша алмаған ДЖ бірігіңкі дауыссыздарының таңбалары туралы сөз қозғаймыз. Бұл жайында бұрынғы бір еңбегімізде [3] қысқаша мәлімет келтірген де болатынбыз.

Ол жұмысымызда Е-16 ескерткішінде мына таңба арқылы жазылған Қ¹аД¹аДЖ(Л¹аР¹ыМа), Б¹аДЖ сөздері туралы айтылған еді. Жалпы ДЖ бірігіңкі дауыссыздары мен таңбасы туралы ең алғаш С.Я Байчоров [4] еңбегінде сөз болған еді. Ол өз еңбегінде мына таңбаны ДЖ, Ч деп оқыған болатын. Бұл таңба Ашықтас жазуында [5] да кездесті, біз оны А таңбасы деп оқыған едік. Сондай-ақ осы таңба Талғар жазуында да ұшырасты, бұл да біздің оқуымызша ДЖ бірігіңкі дауыссызы мағынасында [3, 87] оқылды. Онда ЕКеДЖ (иіруші) сөзінде сөз соңында қолданылған еді.

ДЖ бірігіңкі дауыссыздары жөнінде Қ. Сартқожаұлы [6] арнайы мақала жазды. Онда көне түркі жазба ескерткіштерінің әліпшиінде «Ж» дыбысы болған, бірақ Й дыбысының таңбасымен берілген деген болжамын ұсынған. Оның ойынша Й таңбасы сөздің басында Ж болып оқылады да, сөз ортасында және сөз аяғында Й болып оқылады екен. Қ. Сартқожаұлы ежелгі дәуірдегі жазба ескерткіштерде келтірілген Ж дыбысының қолданылуы жайында 14 түрлі дәлел келтіреді. Оның ішінде қазіргі қышпақ-қырғыз тобындағы тілдерде және манчжур, монғол тілдерінде толық қолданыста екенін де дәлел ретінде атайды. Оның жоғарыдағы дәлелдерді келтіріп, көне түркі күл әліпшиінде ДЖ дыбысы болған деп қорытынды жасағаны құптарлық іс-әрекет. Алайда оның аталмыш мәселенің шешімін табу туралы ұсынысы тілші ғалымның тұжырымына сай пайымдау деуге келмейді. Ол ең алдымен көне дәуірде апық, таза, жай, жалаң Ж дыбысы қолданыста болды ма деген сұраудың басын ашып алу зерттеушілердің ең негізгі анықтайтын мәселесі екенін ойға да алмайды.

Оның болжауынша J Й¹, 9 Й² әріптерімен Й дыбысын да, Ж дыбысын да таңбалай берген, оның үстіне бұл I Түркі қағанаты құрылған соң жасалған жазу реформасының шешіміне сай болған. Яғни, қытайлар сияқты әр түрлі диалектілер өз диалектілеріне сай оқи, жаза береді екен. Сонымен бірге Ж дыбысы тек сөздің басында ғана қолданылып, ортасы мен аяғында Й болып оқылады екен. Бұдан Қ. Сартқожаұлының тарихи тілдік жағдайды қазіргі тілдік сәйкестіктер арқылы ғана талдап түсіндіруге бейімдігін аңғаруға болады. Соның өзінде оның **кежір, бұжыр, қыж-қыж, баж-баж** тәрізді сөздерді көне дәуірдегі бабаларымыз қалай таңбалады екен деген пайымға ой

жүгіршегенін көреміз. Осындай қате, саяз пікірлерін филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясына да енгізгені [7] және оны қорғағаны да мәлім. Ол біз жоғарыда келтірген М. Қашқаридың *Йуғду // жуғду* сөзін «жүкті түйе» деп түсіндірген. Қ. Сарғожаұлының еңбектерінде осы сияқты үстіртін, қате түзетілген сөздер, пайым-тұжырымдар көп кездеседі.

Біздің зерттеулеріміз ежелгі замандағы тілші-ғалым бабаларымыз ДЖ бірігіпкі, кірігіпкі дауыссыздарына арнайы таңба арнағанына көз жеткізді. Оған жоғарыда келтіргендей төрт бұрышты, төрт құлақты, ортасында нүктесі бар таңбадан басқа езулік буынға арналған мына 𐰇 , 𐰈 таңбалар белгіге алынған. Ашықтас ескерткішінде кейінгі үш бұрышты белгі [5, 76] сәл көлбеулеу орналастырылған. Біз ол таңбаны ГЧ^3 буыны ретінде оқыған едік. Қазір ол таңбаны да ДЖ³ езулік буынды кірігіпкі дауыссыздар түрінде оқуға болатыны туралы ой түсті. Олай болғанда ол сөз $\text{e} \text{𐰇} \text{P} \text{e} \text{ЛТ} \text{ДЖ}^3 \text{Б}^2$ (таргысып, сүйресіп, жетектесіп) болып оқылады. Біз бұл жазу жазылған таяқшаны тілдік дәйектеріне қарай XII-XIII ғасырлардың куәсі деген топтамға келген едік. Сол маңда арғулардың тұратыны жайында М. Қашқари айтып кеткені белгілі. Бұл мәлімет Талас ескерткіштерінде де ДЖ дыбысының қолданылғанына айғақ бола алады.

Енесей ескерткіштерінде осы таңбалар арқылы жазылған бірнеше сөз анықталды. Оның ішінде 𐰇 АДЖ³А сөзі ескерткіштердің көпшілігінде қайталанатын. Бұл сөз тіліміздегі «Ай дер ажа жоқ, қой дер қожа жоқ» деген мәтелдегі **ажа** сөзі. Бұл үлкен кісіге қарата айтылатын туыстық, сыйлау мағынасындағы атау. Осы сөзден өрбіген әкенің шешесі, қарт ананы атайтын **әже** сөзі тілімізде әлі де қолданылып келеді. Енді осы сөздер қолданылған ескерткіш мәтіндерін келтірейік. Бірінші АДЖ³А сөзі Е-41 (6) ескерткішінде қолданылған. Алдымен С.Е. Маловтың [8] транскрипциясын ұсынайық: 6-жол. Ер ердемім адақы ана егмеч егет йеріптім. Орысша аудармасы: «Моя геройская доблесть, батюшка (мой), от моей тетки, мать, супруга, служанки (со всеми вами) я разлучился». Д.Д. Васильевтің [9] транскрипциясында **адақы** деген сөзден кейін **гме** дыбыс тіркестері қосылған, басқалары бірдей. Біз бұларға қосымша А.Н. Бернштамның [8, 74] түсірген ескерткіш фотосуретін, Н.К. Оркунның ұсынған фотосуретін салыстыра қарап ескерткішті түгел қайта оқып шықтық. Әрине, мұнда көп өзгерістер бар. Алғашқы зерттеушілер байқамаған, байыптай алмаған деректерді өз қалпына келтіруге тырыстық. Түшнұсқасы, 6-жол: $\text{mPr}^1\text{:tgC:}\% \text{𐰇} \text{a} \text{𐰇} \text{:EmCg:}\frac{1}{4}\text{qDm}^0\text{drr}$

Транскрипциясы: $\text{eP}^2 \text{eP}^2\text{D}^2\text{ӨM}^4\text{YM}^4 \text{aD}^1\text{a} \text{aK}^1\text{a} \text{YR}^4\text{Y} \text{ПГЧ}^3\text{ІМЕ} \text{АДЖ}^3\text{А} \text{ӨГ}^4\text{ӨМ}^4\text{Ө} \text{ГЧ}^3\text{ГТ}^2\text{e} \text{Й}^4\text{YR}^2\text{ЛТТІМ}$

Аудармасы: Ердің ерлік даңқына сай ата, ақа, ер-еркек нығайтушы-жоғарылатушыма ажа, өгөме (сыйлы, көпті көрген ұстаз қария) ішке тарта

абаңча деген тіркестен ата-баба жолынан айнымау бұлжымас қағида болғанын сеземіз.

Енесей ескерткіштерінде *чигсі, чигші, чикджи* нұсқатүрлерімен аталған ел атауы бар. Бұл этноним арғын тайпасындағы ру аты екені ескерткіште келтірілген. Бұл туралы *РТ* таңбасы [12] жайындағы еңбегімізде ертедегі арғын тайпасына жататын *шекті* руының көне нұсқасы деген едік. Шынында да *чигсі* атауы шектіге айналғаны күмән тудырмайды. Аталған еңбекте Е-70 [9, 90] ескерткішінде *Куліг чигсі, орұнұ чигсі* тіркестері жазылған деп түсіндіргенбіз. Қазіргі оқуымызда оны жетілдірдік. Транскрипциясы: К⁴ӨК⁴ Т⁴ҮР⁴ҮК²ҮЛҮГ ЧІГС²І, ОР¹ҮҢҚҮ ЧІГС²І еЛ²ІМК²І (Көк түрүктік чигсі, ордалық чигсі елімнің...). Бұл тіркестен жазудың Көктүрік қағанатына қараған кездегі бітігі екенін аңғарамыз. *Чигші* сөзі Е-24 [8, 44], [9, 100] ескерткішінде жазылған. С.Е. Малов транскрипциясын келтірейік: (5) Ынанчу күлүг чигші бег ер ердемім үчүн (Ради моей геройской доблести я, Ынанчу именитый чигши). Біздің транскрипциямыз: аНЧа... К еН²Л²ІГ аНЧа ЧІГШІ еЛ²І Б²еГ¹ еР² еР²Д²еМіМ ҮЧҮН²... (Сонша... к ен-таңбалы, сонша Чигші елінің бегі ердің ерлік даңқым үшін...). Е-19 [8, 41], [9, 94] ескерткішінде де *чигші* ел атауы келтірілген. С.Е. Малов транскрипциясы: (1) Кутлуг чигші бен қадыр йағыда (Я Кутлуг («счастливый») чигши. При жестоких врагах (войнах)). Біздің транскрипциямызда көптеген оқылмаған тың жаңалықтар бар. Оның көпшілігіне кейін арнайы тоқталу қажет, қазір қысқаша үзіндімен шектелейік: Транскрипциясы: (1) ... ОЛ⁴ОНҚ ОЛ⁴ОНҚЛ⁴ҮҮҒ ЧІГШІ Б²еН² Т⁴ОҚ⁴ҮШЫНЧ Шад¹ыр¹ Й¹аҒыД¹А (Үлу (айдаһар) ұлулық чигші мен соғысушы шадыр (қатал, жауыз) жауда). С.Е. Малов *шадыр* сөзін *қадыр* деп қате оқыған. Себебі ол сөздер төңкеріліп және күрделі графемамен жазылған. Дегенмен болжамдап болса да, ол сөзді дұрыс аударған. *Чикджи* сөзі Е-42 [8, 76], [9, 107] ескерткішінде жазылған, бірақ оны алғашқы зерттеушілер оқи алмаған. Себебі сөз күрделі графема арқылы берілген. Ескерткіште көп мәліметтер оқылмай қалған. Оны толық талдап, түсініктемесін беруді келешек жұмыстың еншісіне қалдырамыз. Қазір қысқаша транскрипциясын келтірейік: ... асыз, асыз, асыз йеріме, ыдұуқ йеріме, есізке, есіз ЫЗТ⁴ҮУҚ Й⁴ҮЗіМе, есіз арқы(рт), ЧіКДЖ³і еліме (асыл, асыл, асыл жеріме, қасиетті жеріме, асылға, асыл Ызтуқ жүзіме, асыл арқырт, чикджи еліме...). Бұл мысалдардан көне түркі дәуірінде *арғын, қырғыз* тайпаларында *чигсі, чигші, чикджи* атаулары нұсқатүр ретінде қатар қолданылғанын аңғарамыз. Е-13 [8, 35], [9, 92] ескерткішінде *ДЖ* кірігіңкі дауыссыздарының сөз соңында да қолданылған мысалдары ұшырасты. Оны төменде келтіреміз. *Чик* этнонимі Білге қаған, Мойын Чор ескерткішінде қырғыз тарабына шабуыл кезінде келтіріледі. Соған қарағанда этнонимнің негізгі түбірі *чик* нұсқасы болғанын білуге болады. Сонымен біз езулік *ДЖ*³ бірігіңкі-кірігіңкі дауыссыздарының

таңбаларының үш $\square$, $\square$, э , э нұсқасына мысалдар келтірдік. Бұның соңғы үшінші нұсқасының өзі ұқсас екі нұсқатүрден тұрады: біріншісі, доғаның, екіншісі, бұрыштың ортасынан өтетін түзу сызықты түрлері.

Осы кірігіңкі дауыссыздардың еріндік нұсқасы да бар. Бұл нұсқа бүкіл әлемдік – әрі түркологиялық, әрі тарихи– жаңалықтың апылуына

себешкер болатын әріп таңбасы болып отыр. Өйткені бұл э ОДЖ^4 , ҰУДЖ^4 , $\text{ДЖ}^4\text{О}$, $\text{ДЖ}^4\text{ҰУ}$ таңбасы Күлтегін үлкен жазуының бірінші жолында жазылған, бұрынғы зерттеушілер қате оқыған, Көктүрік қағанатын құрушы

ұлы Бумынның ескерткіште жазылған шын аты в β $\text{Б}^1\text{ОДЖ}^4\text{МаН}^1$ екенін

дәлелдейтін таңба. Алғашқы зерттеушілер э таңбаның нақты айырмашылығына назар аудармай, өздеріне белгілі о О , Ұ , ҰУ дыбысының таңбасы ретінде оқыған. Бұл Боджман, қазіргі айтылуында БОЖБАН, Қоңырат тайпасының негізгі руларының бірінің аты. Біздің бұл Божбанның сол Көктүрік қағанатын құрушы Боджман қаған екеніне көптеген бұлтартпас дәлелдеріміз бар. Бірінші дәлеліміз: рулық шежіреде Божбан атаны дүние жүзіне әйгілі Алшамыс батырдың өзі деп көрсететін нұсқалар бар. Қазақ Совет Энциклопедиясында Божбан ата туралы дерек берілген. Онда былай дейді: «Божбан – Орта жүз, Қоңырат ішіндегі Көтенші руынан тараған ата. Шежіре бойынша Б-нан Ұржық, Жұмық, Қожағұл, Жәукім, Итемген, Құлым, Бекарыстан, Тоқпақ дейтін сегіз ата тарайды. Аңыз бойынша, Б. – Жиделі-Байсындағы Алшамыс батырдың ұрпағы, бала кезінде Көтеншіге келіп сіңген. Көтеншіден тараған Сары, Сапар, Маңғытай, Саңғыл елдерімен бірігіп, «Бес Божбан» атанған. Б. Окт. Революциясына дейін Шымкент уезінің оңт.-батысын, Сырдың екі жағын мекендеген. Таңбасы – Қоңыратқа ортақ босаға таңба ($\square$)» [13]. Шежірелердің бірінде Божбан ата Алшамыс батырдың ұрпағы делінсе, екіншісінде Алшамыс батыр Божбан атаның ұрпағы болып айтылады. Ал үшіншісінде Алшамыс батыр мен Божбан ата екеуін бір кісіге телиді: «Бір деректе «Божбан» Жиделі Байсындағы Алшамыс батырдың ұрпағы, бала кезінде Көтеншіге келіп сіңісіп кеткен десе, екіншіде Алшамыс батыр «Божбан еді» дейді» [14].

Бұл деректерден Алшамыс батыр мен Боджман қағанның арасында байланыс бар екені анық байқалады. Алшамыс батыр жырының «Одиссеямев» сәйкестігін қашерге алсақ [15] эпос кейішкері б. д. д. XIII ғасырдың тұлғасы саналар еді. Халықтық эпостар, онда жырланатын қаһармандық оқиғалар тізбегі ұрпақтарға жалғасып, ұзақ тізбек құратыны аян. Олай болса, сол тізбек Боджман қаған ерліктеріне де ұласып өз алдына дербес жырланған деп пайымдауға болады. Кейін эпостық қаһармандар тізбегі бір батырдың бойына жинақталып айтылуға жеткені эпостағы оқиғалардың әр түрлі дәуірлерде сипатталуынан көрінеді. Алшамыс атауының екі сөзден құралғаны «Қорқыт ата» кітабындағы Алып Бамсы

батыр есімінен аңғарылады. «Алшамыс батыр» жырын академик В.М. Жирмунский V ғасырда туған деп пайымдаған. Сонымен бірге ол Алшамыс пен Манас есімдерінің ұқсастығы туралы пікір білдіреді. Яғни, Алшамыс есімімен орта ғасырларда хатқа түскен «Қорқыт ата кітабындағы» Байбөрі (Байбура) баласы Алып Бамсы мен алтай халқының «Алып Манап» және қырғыздың «Манасы» сәйкес, оның себебі Алшамыс Алып Мамыш (немесе Манап) тіркесінен туған [16] деп санайды. Боджман батыр алып бабаларына ұқсап Сары теңіз-Сары өзеннен бастап, Пүрүм – Аурупаға дейін жаулаған, Көктүрік қағанатын құрған алып қаған болғаны көне түркі жазба ескерткіштерінен белгілі. Осы ерлігін жыраулар жырлап ұлы эпос тудырғаны туралы ұлы М. Әуезов те өз пікірінде айтып кеткені мәлім. Алшамыс есімі Боджман қаған атынан туған. Оның шығу тәркіні есім буындарын алмастырып айтудан пайда болған. Мысалы, қазақ есімдерінде Байбөрі – Бөрібай, Байсары – Сарыбай тәрізді буын-сөздерді ауыстырып айтудан **Боджман – Манбодж** болып өзгеріске түскен деуге болады. Алдыңғы *ман* буыны *ман //бан //пан* сәйкестіктеріне түрлене алады. Ал соңғы *бодж* буыны *бодж //бош //бос* сәйкестіктерімен өзгеріске түседі және алдыңғы Б дыбысы да *б //м //н* сәйкестіктеріне ауыса алады. Осыдан *банбос >банмұс >банмыс >баммыс >бамсы* өзгерісі туса, ал *банбос >баннас >маннас >манас* атауы осылай шығады. Бұдан басқа *Мамыш* есімі *Манмыш >Маммыш >Мамыш* өзгерісінен, *Манап >Маннап* -тан пайда болады. Ал Алшамыстағы *Памыс панмыс >паммыс >памыс* түрленісінен туғаны анық деп тұжырамыз.

Н.Я. Бичурин өз еңбегінде [17] түріктердің хуннан тарағанын, түп атасы Ашина болғандығы жайындағы деректерді келтіреді. Ашинаның қаншық қасқырдан туғаны туралы аңызға сәйкес, ғалымдар ол сөзді монғол тіліндегі *чоно* (қасқыр) сөзінен туындайды. Егер Алшамыс-Боджман қағанның әкесінің аты **Бай Бөрі** екенін ескерсек, Ашинаның монғол тіліндегі **А Чоно** -ға сәйкес екенін сезуге болады. Чоно *бөрі, қасқыр* [18] мағынасындағы сөз болса, А дыбысы *Бай* (ұлы) сөзіне сай *ах //их* [18, 14] (аға, ұлы) сөзінен қытай тіліндегі дыбысталуымен өзгергенін көреміз. Бұдан басқа Ашина есімін «Алшамыс батыр» жырындағы [19] Алшамыстың әкесі Байбөрінің әкесінің бір туған ағайыны **Шыныбай**мен де сәйкестіруге болады. Шыныбай есімін *Бай Шыны* деп алмастырып айтсақ, жоғарыдағы талдаудай **А Шоно** есімі шығады. Бұдан *Боджман-Божбан* қағанның түп-тек атауларының сәйкестігін аңғарамыз. Әбілғазы ханның жазбасындағы [20] монғолдың қырылуы мен одан аман қалған Қиян мен Нүкүз ұрпақтары Ергене Қоннан шыққандағы патшасының аты **Бөрте чене** аталады. Бұны да талдасақ *Бөрте* сөзі түркіше *Бөрі* сөзіне келсе, *чене* сөзі монғолша *қасқыр* мағынасын білдіреді. Бұл да Байбөрі мен Шыныбай аттарынан қосарласқан есімдер деуге келеді.

«Алшамыс батыр» жырының нұсқаларында Байбөрінің әкесі жиі көрінбейді. Тек Ә. Байтұрсынұлы нұсқасында ғана **Ордабай** аталатыны айтылады. Бұл нұсқада Байбөрі мен Құлтай, Шыныбайлар Ордабайдан туған

ағайындылар саналады. Өзбек нұсқасы «Алшамыш» [21] жырында Алшамыстың атасының аты **Алшын би**, бабасының аты **Дабан би** аталады. Әбілғазы еңбегінде [20, 39, 40] Шыңғыс ханның да, қоңыраттың да бабасы **Қиян** аталатын еді дейді. Одан ары Шыңғыс ханның Қияннан бергі бабасы **Добун баян** еді деген мәліметті келтіреді. Біз бұл жерде Алун сұлудың нұрдан үш бала табуы туралы қиялға көңіл аударуды жөн көрмейміз. Сондай-ақ Добун бай (баян – монғолша) есімі де шатыстырылып бергі дәуірге әкелінуі монғол тарихшыларының (Рашид ад-Диннің кезіндегі қидандардың) бұрмалауының әсерінен болған деп пайымдаймыз. Біздіңше жоғарыда айтылған Алшамыс батырдың бабалары *Ордабай*, *Дабан би* мен Шыңғыс ханның бабасы *Добун бай* – бәрі бір кісі, яғни, Гомер жырлаған *Одиссей* батырдың түркіше есімдері. Егер *Ордабай* есіміндегі *Ор* буынын бөлек сөзден қосылған бөлік десек, қалған *Дабай* бөлігі *Дабан бай* есімінен қысқарған деуге болады. Мысалы, *Ор Дабанбай* >*Ордабамбай* >*Ордабай*. Бұл жерде гапшология құбылысынан екі *ба* буынының бірі қысқарады. Бұл сөздің қысқаруының екінші нұсқасы *Одиссей* атауына жақын келеді. Мысалы, *Ордабамбай* >*Ордаббай*. Бұндағы *Р* дыбысы қысқарса, сөз *Одаббай* атауына өзгереді. Бұл *Одиссей* есіміне сәйкес келеді. Өйткені *Добун* есімін *Досун*, *бай* сөзін *сай* (Арпоксай, Липоксай, Колаксай) сәйкестіктеріне өзгертсек, *Ор Досун сай* >*Ордосуссай* >*Ордуссай* >*Одуссай* аты туады.

Бұндай салыстырулардан эпостың көптеген дәуірлер оқиғасын бір өзек-арқауға жинауын түйсінеміз. Мысалы, *Одиссей* оқиғасы б. д. д. XIII ғасырда өтсе, одан кейінгі батырлар мен жаугершілік баяндары да өз алдына жырланып цикл-тізбек құраған. Ондай тізбекті негізінен ата-бабадан ұрпақтан ұрпаққа берлетін тектік тәлім-тәрбие ұштастырып қалыптастырады. Батырлардың ұрпақтары да ата жолын қуып, батырлық дәстүрді сақтап жалғастырады. Бұл салт қазақ батырлар жырынан мәлім. Осыған сәйкес *О(р)дуббай*~ *О(р)дуссайдан* басталған жырлар тізбегі *Алыш Панбос* >*Алышаммыс* >*Алшамыс батыр* жырына ұласып ұзақ дәуірлер оқиғаларын бір жырдың өзегіне жинақтаған. Алшамыс жырының бір нұсқатүрі (вариант) Манас эпосын жырлаушылардың арасында Манастың бабаларын да жырлайтын жыршылар [22] болған: «1961 жылдан бастап Қытай оқымыстылары тарапынан «Манас» эпосына қызығушылық байқалып, Қызылсу қырғыз автономиялы облысында «Манасты» жинау мақсатында арнайы экспедиция жасақталды. Кейін елде «Манасты» зерттеу қоғамы құрылып, 90 манасшының аты белгілі болды. Олардың арасында Манастың ата-бабалары **Төгейхан**, **Көбейхан**, **Жаңбыршы**, **Шаянхан**, **Шойхан**, **Бөнейхан** батырларды жеке дастан етіп жырлайтын 52 жастағы Сатыбалды Аалының атағы елге әйгілі еді».

Бұл аталардың ең басындағы *Төгей ханды Төгөн //Тоғон //Ноғон* нұсқаларына таратуға болады. Монғол тіліндегі *ноян* осы *Ноғаннан* өрістегені белгілі. Мысалы, қазақ тіліндегі *бай* сөзі монғол тілінде *баян* аталады. Бұл *бай* сөзінің ежелгі дәуірдегі түпкі нұсқасы екені анық. Ал одан арғы дәуірдегі

нұсқасы *баған* <*бақан*> болады. Бұл *қаған* <*қақан*> сөзінің нұсқа түрі. Жоғарыдағы *Тоған* // *Ноған* нұсқасынан *Ноғаннай* атауын қалпына келтіре аламыз. Әрине, бұл Қоңырат шежіресінің бас кезіндегі *Нағанай* екені даусыз. Бұл *Одуссай* (*Одиссей*) // *Одуббай* // *Онуннай* сәйкестіктерімен де көрінеді. Эпоста батырдың өзінен тараған ұрпақтары да тектік жалғастыққа сай батыр болып, тізбектеліп жырланады. Қазақ батырлық жырларындағы батыр ұрпақтар тізбегі өзімізге мәлім. Ал Манас ұрпақтары *Семетей*, *Сейтек*, *Кененим*, *Сейт*, *Асылбас*, *Сомбілек*, *Шигитейге* [22] дейін жеті ұрпаққа ұласады. Академик Р. Бердібай да Алшамыс ұрпақтарының әрқайсысы да бөлек жырланғанын айтып ескертеді: «Салақтығымыз ба, жоқ әлде «Қаулыға ілінген» жыр болғандықтан ба, сол жыршылардың репертуары толық жазылмай қалыпты. Түркістан түбіндегі Шорнақ ауылында тұратын Әбдірайым Байтұрсынов жыршының да жыры жазылып алынбаған екен. Ол жыршының ерекшелігі Алшамыс батырдың өзінен кейінгі батыр ұрпақтарын да жырлаған. Алшамыс, оның ұлы Жәдігер, оның баласы Аманолла туралы жыршы Әбдірайымда ұзақ жырлар болған. Әлі де іздеп табу керек» [23].

Көктүріктердің құнқтардан (хүн // ғүн) тарайтыны мәлім. Олай болса, бұл этноним де көне түркі жазба ескерткіштерінде жазылуы күмәнсіз болуы тиіс. Бұл тайпа есімі Мойын Чор (Могойн Шинэ Ус) ескерткішінде жазылып қалған. Бірақ ол жазудың алдыңғы бөлігі бұзылып өшкен де, ғалымдар оны *қыбчак* [24] деп оқыған. Мұндағы *qс* *ЧаҚ* буыны бұзылмай сақталса, оның алдындағы таңбаның сілемі қалған. Оның доға түріндегі *v* *H¹* таңбасын ғалымдар *B¹* таңбасының жұрнағы деп шешіп, «этноним – белгілі түркі тайпаларының бірі *қыбчак*» деген асығыс та оңай қорытындыға келген. Бұл ескерткішті 1909 жылы Г.И. Рамstedт [25], [24, 55] тауып, оқыған және жариялаған. Ондағы ұйғыр қағанатын құрған кісінің аты қытай жазбаларында Мойын Шор (Моян Чжо) болып жазылғандықтан ескерткіш атын осылай атаған. Кейін зерттеушілер ескерткішті табылған жер атауына сәйкес Могойн Шинэ Ус деп атады. Өйткені ескерткіш Могойн тал жазығы мен Шинэ ус көлінің маңайында орналасқан. Эстампаж және қағаз көшірмелердің өзі нашар көшіріліп, бұзылуға ұшырағандықтан Қ. Сартқожаұлы ескерткішті тікелей тұрған жерінде зерттеп, Г.И. Рамstedт оқуына біршама түзетулер жасаған. Біз Қ. Сартқожаұлының ұсынған фотосуретін пайдаланып өзімізге қажетті тұстарына зерттеу жүргіздік. С.Е. Малов өз еңбегінде *qсβiqfrÇt* түрк қыбчак деп жазып, алғашқы қалыпты түзуге ниет білдірген. Қ. Сартқожаұлы *qсβqfrÇt türk [qyb] čaq* [24, 75, 176(ф19)] деп түпнұсқасын және транскрипциясын ұсынған. Мұнда таңбалар өшкені даусыз. Бірақ фотографияға зер салсақ, *түрук* сөзі мен *чак* буынының арасында үш таңбалық орын бар екені мәлім болды. Сондықтан *v* *H¹* таңбасының алдында оқ *ҚҰ* дыбыс тіркестері жазылған деуге болады.

Сегізінші ғасырға дейінгі тарихи жағдайды бағамдасақ, қышпақ тайпасының жетекшілігімен құрылған бір ірі мемлекет түркі халықтарының

тарихында кездеспейді. Қышпақ тайпасының негізгі орналасқан аймағы қазіргі Қазақстанның орталық және батыс, оңтүстік-батыс өңірлері саналатыны белгілі. Бұл аймақтың бәрі де Дунай өзеніне дейін бірінші Түрүк қағанатына енген *сегіз оғыз* (найман), *тоғыз оғыз* (керей), *арғу* (арғын), *қырғыз* тайпаларымен деңгейлес **қышпақ** тайпасын *түрүк* атты жалпылық этнонимге қосып айтатындай жағдаят ол заманда әлі қалыптаса қоймаған еді. Ал бұған қарама-қарсы **құншақ** этнонимі жалпылық атауға толық ие болды деп айтуға толық мүмкіндік болды. *Құншақ* елесіміндегі *құн* сөзі *құнқ* (құн) /*хұн* //*ғұн*/ сөзінен қысқарған түбір. Келесі **шақ** буыны қазақ тіліндегі кішірейту жұрнағын білдіруге ыңғайланған. Ол *шақ* (кіші) сөзі ретінде қазақ тілінде әлі де қолданылып келеді. Бұл сөз *шағын* (<шақ+ын), *ұсақ*, *шағыр* (құм және оның ұсақ бөлшектері), *шақ* (бұтақ) т. б. сөздерде тікелей және құрамдас бөлік ретінде қолданылады. Осы сөздердің бәрінде де *шақ* сөзі үлкен тұтастықтың бөлшегі деген мағынаны білдіреді. Олай болса, *құншақ* этнонимі *құнқ* тайпасының бөлігі деген ұғымды білдіретіні аян болады. Құнқтардың батысқа жорығы ежелгі заманнан бастау алады. Ал *Ашамыс-Одиссей* заманын еске алсақ, олар б. д. д. XIII ғасырдағы ежелгі Византия аймағындағы Троя қаласымен де байланысып жатыр. Қазіргі венгрлер өздерінің тарихын *құнқ* Аттиламен байланыстырады. Венгрлердің тілі фин-угор тілдеріне жатады, алайда Иштван Қоңыр Мандоки бұл тілде 1500-дей түркі сөздері бар [26] деп санаған. Венгр тілінде фин-угор және түркі тілдерінің қоспасы барлығына сәйкес *Хунгар* ел атауы *хунқ-угор* қос сөзінен тууы мүмкін деп санаймыз. Жалпы бұл тілдер орал-алтай тілдері тобына жататыны белгілі. Сондықтан ежелгі заманда *құнқ*, *угор* тайпалары өздерін туыстаспыз деп сезініп, қатар қоныстанып қан араластыруы қазіргі кездегі *хунгар* елінің қалыптасуына негіз болғаны байқалады. Әрине, олардың құрамында өздерін құннан және фин-угордан тарататын топтардың болуы заңды. Сондықтан өздерін *кунбыз*, *мадиярмыз* және *қышпақпыз* деп санайтын бөліктері кейінгі ғасырларға дейін өздерінің тілі мен тұрмыс-салттарын, дінін сақтап [26] келгені де анық. Олардың *Надқұншақ* (басқұншақ), *Кипқұншақ* (кіші куншақ) деп аталатын жер атаулары *құнқ* бабаларымыздан қалған белгілер. Сондай-ақ ел сөзін *оршақ* деп айтқан орта ғасырлардағы Анонимус атты тарихшысының еңбегінде [27] Венгрияның өзін *Мадияр оршақ* десе, айналасындағы елдер *Немет оршақ* (неміс елі), *Чех оршақ* (чех елі), *Орыс оршақ* (орыс елі), *Кун оршақ* (қышпақ елі) т. б. секілді елесімдерімен аталады. Біз бұл сөзді **ұрық-шақ** қос сөзінен пайда болған деп санаймыз. Бұл қазіргі тіліміздегі *ұрім-бұтақ* қос сөзіне сай келеді. **Басқұншақ** жер атауы Қазақстанда және Россияның Астрахань облысында [28] кездеседі. Ал **Қоншақ**, **Құншақ** тәрізді адам есімдері ерте дәуірде көп қолданылғаны аян. Алғашқы зерттеушілер аталған ескерткіштегі *құнчақ* сөзінен кейін **еліг йыл олұрмыс** тіркесі жазылған деп тұжырымдаған болатын. Қ. Сартқожаұлы көп жылғы ізденіс барысында **ЙЫЛ** сөзіндегі LNvi Ы мен Л¹ таңбаларының арасында ұсақ жазумен Nv OH¹ сөзі жазылғанын байқағаны [24, 75, 176(ф15)]

туралы айтады. Соған сәйкес ОН мен ЕЛУ санын көбейтіп, «Түріктер билік басында бес жүз жыл отырған» [24, 68] деген қорытынды жасаған. Қ. Сартқожаұлы ұсақ жазуды дұрыс байқаған, дегенмен, оны түпкілікті зерттеуде елеулі қателік жіберген. Біздің зерттеу тәжірибемізде жазу таңбаларының арасында ұсақ және әлсіз таңбалау арқылы қосымша сөздер жазудың болатыны анықталған болатын. Бұл күрделі графемалар арқылы жазу секілді аз орынға көп мәлімет сиғызу үшін жасалатын әдіс-тәсілдердің бірі. Қ. Сартқожаұлы ойлағандай «ұмытып кетіп, қатесін кейін түзету» емес. Ескерткіштің фотосуретін зерттеу арқылы жоғарыда айтылған, Қ. Сартқожаұлы NV OH^1 деп оқыған жазбалардың жіңішке сызықтар арқылы берілген қосымша ақпарат екені айқындалды. Бұл таңбалар Ü^{b} аРТыНЧ болып оқылатын, бірігіпкі дауыссыздарды белгілейтін әріштер екені анықталды. Тек бұлар ғана емес, алдыңғы J Й¹ мен i Ы таңбаларының арасында m аНЧа аНЧа болып оқылатын екі еселенген НЧ таңбасы да жазылғаны мәлім болды. Қ. Сартқожаұлы N НЧ таңбасының төменгі жағын ғана байқап, оны Н¹ таңбасы деп түсінген. Одан кейін қасындағы b РТ таңбасының v O , YU таңбасына ұқсастығынан ОН¹ деп оқығаны айқын. Ары қарай қате бағыттағы болжам, жорамалға бой алдырған. Жолдың дұрыс оқылымын берейік:

$\text{mRLv:LÜ}^{\text{b}} \text{i}^{\text{b}}$ Jgl:qcNvqfröt Транскрипциясы: T²Y²YK⁴

ҚҰН¹ЧаҚ еЛ¹Г Й¹ЫЛ¹ аНЧа аНЧа аРТыНЧ Й¹Ы¹Л¹ ОЛ¹Y¹МЫС¹ (Әріштің төменгі тұсындағы 6 саны таңбаның қайталанып оқылатынын білдіреді). Аудармасы: Түрүк-құншақ елу жыл, (тағы) анша, анша артық жыл отырған.

Бұл жолдағы мәлімет екінші Шығыс Түрік қағанатының дәурен сүрген уақытын білдіру үшін жазылған. Шындығында Ілгеріс-Құтлығ қағанның нығайған уақытын 682-684-шы жылдар арасы десек, 744-ші жылға дейін Шығыс Түрік қағанаты 60 жылдай уақыт билік құрғанын көреміз. Бұл жоғарыдағы елу және біршама артық жыл деген мәліметке сай келетінін байқауға болады. Осы жылдар аралығында Озмыш тегінге шабуыл жасап отырған ұйғыр бола ма, тоғыз оғыз бола ма және басқа да тайшалар Көктүрік қағанатының құрамында болғаны анық. Сондықтан олар әлсіреген Көктүрік қағанатының билік құрған уақытын дәл көрсетіп отыр дейміз. Сөйлемнің соңғы (19) таңбасы – күрделі графема. Онда жуан С¹ таңбасына қоса түрік елін асыра дәріштеген ӨP^4 аP¹ аҚ деген теңеу-эпитет, мадақ-қасиет сөздері жазылған. Сондай-ақ одан кейінгі 24-ші таңба да күрделі графема, онда I таңбасына қоса ұлыс сөзін білдіретін екі таңба қосылып жазылған:

:ahli^h fröt: mRLv

I КГБ (күрделі графемалардың бөлшектенуі) (19) 𐰇 (1) 𐰈 -C¹; (2) 𐰉 -ӨP⁴; (3) R- P¹; (4) 𐰊 - Қ. II КГБ (24) 𐰋 (1) 𐰌 - ҰЛ⁴; (2) 𐰍 - C¹; (3) i - I. Тіркестің ЖТТТ (жай таңбалы толық түшнұсқасы):

:ahli 𐰋 𐰌 fröt:âR 𐰉 : 𐰈 mRLv Транскрипциясы: ОЛ¹ҮP¹МыC¹ ӨP⁴ aP¹ aҚ¹ T²Y⁴Y⁴Y⁴ ҰЛ⁴ҮC¹ LRiңE

Мәтіннен Шығыс Түрік қағанатын жеңген түркі тайпасының Көктүрік қағанатына ешқандай кегі, жаулығы болмағандығы, қайта оны өз қасиетіне сай құрмет тұтатыны анық байқалады. Сонымен бірге жазбада алғаш рет Шығыс Түрік қағанатын *ұлыс* деп атау ұшырасты. Бұның үлкен жаңалық екенін атап айтқымыз келеді. Бұл ЕЛ сөзіне қосымша мемлекеттік құрылымдық саяси анықтама. Оның үстіне *ұлыс-іл* ретінде қос сөз болып қолданылуы оның мәнін **империя** дәрежесіне дейін көтеретіні анық. Біз бұл жерде ауропалық ғалымдардың көпшілігінің (бәрі емес) ғылыми нысанды объективті түрде шынайы зерттегенімен Ұйғыр қағанатын соғды-иран тектес деп оған іштері бұратынын, сондықтан да ол екеуін қарама-қарсы мүлде бөлек топтар ретінде қарастыруға тырысатынын атап өтпекшіз. Шындығында VIII-IX ғасырлардағы ұйғыр тайпасы басқа түркі тайпалары сияқты, бөгде қанды қоспасы жоқ, таза түркі тайпасы болатын. Ал қазіргі ұйғыр атын алып жүрген түркі тілдес халық әр түрлі түркі тайпалары мен соғды-ирандық қан қоспасынан тұратын ұлт екені анық. Онда да соғды-ирандық қан басым болуы ғажап емес. Мәтіннен көрініп тұрғандай түркі тайпаларының қайсысы басым болса, сонысы жетекші тайпа болуға ұмтылатыны белгілі жайт. Сондықтан түркілік тайпалық жетекшілікке жетуді көздейтін шапқыншылықты ұлттық қарама-қарсылық деп санамағанымыз жөн. Мәтіндегі ұйғыр қағаны өзіне дейінгі Көктүрік қағанатын **өр, ар, ақ ұлыс-ел** деп құрмет тұтатынын, өзінің сол деңгейге жетуге тырысатын үлгі санайтынын байқатып отыр. Кейінгі Ұйғыр қағанатын жеңген Қырғыз қағанатын да жеке ұлттық мемлекет деп емес, жалпы түркілік тайпалық қоғамдастық деп түсінгеніміз абзал. Өйткені сол кездегі Қырғыз қағанатын құрған тек қырғыз тайпасы деуге, әрине, болмайды. Бұл қазіргі қырғыз ұлтының құрамындағы әр түрлі түркілік рулар құрамынан-ақ мәлім болады. Бұл одан кейінгі түркілік қият тайпасының ішіндегі түркілік (қидан-монғолдық емес) маңғұл тайпасының жетекшілігімен құрылған Шыңғыс хан империясынан да айқын көрінеді.

Жоғарыдағы қосымша жіңішке жазудың қателікті түзету емес, көп мәліметті сиғызу үшін қолданылатын әдіс-тәсіл екеніне дәлел ретінде МШУ-дан (Могойн Шинэ ус) біз кездестірген тағы бір жіңішке таңбалар жазылған мысалды келтірейік. Алдымен Қ. Сартқожаұлының нұсқасын ұсынайық:

Шығыс беті, 6- жол. Түшнұсқасы: ᠶ i:üB:ahiBarhō:nmzō:iDiRvJōs

Транскрипциясы: su jorydy. özümin öңre byña basy yt(t)y.

Орысша аудармасы: Пошел с войсками, меня самого он послал вперед тысячником.

Мәтінде 6, 7, 8- таңбалар қате оқылған. 6-шы таңба і Ы емес, J Й¹ таңбасы мен v ҰУ таңбасының қосындысынан тұратын күрделі графема. 7-ші таңба да күрделі графема, ал 8-ші таңба f ӨК⁴ таңбасы екені әлсіз де болса байқалады. 20-шы таңба да а А болып қате оқылған. Бұл, әрине, С.Е. Малов және басқа да зерттеушілерден келе жатқан қателік. 20-шы таңба біздің анықтаған ʃ ҰР⁴Ұ болып оқылатын ерін буындық таңба. Осы таңбадан кейін жіңішке W ҺЧ таңбасы жазылған. Бұның жіңішке болып жазылуының себебі: ол ҰРУ сөзі бөлек оқылып, содан соң ʃ ҰР⁴ таңбасына қосылып өз алдына оқылуына орай жазылған деп білеміз. Сонда ҰРУ ҰРАНЧЫ БАСЫ ЫТТЫ болып шығады. Бұған қарағанда ұраншы мыңдық арнайы жасақталатыны аңғарылады. Сондай-ақ өңре сөзінің арасында майда жіңішке екі таңба оқылмаған. Мәтіннің дұрыс оқылуын берейік.

Түшнұсқасы: i^h iiüBW ʃ hiB:ar ʃ hÖðnmzö:f ʃ Ü: ʃ RvJöš

І КГБ (6) ʃ (1) v – Ұ; (2) J – Й¹. II КГБ (8) ʃ (1) ʃ – AP³; (2) ʃ – Ч; (3) ʃ – Қ¹; (4) ʃ – С¹.

ЖТТТ (Жай таңбалардың толық түшнұсқасы):

i^h iiüBW ʃ hiB:ar ʃ hÖðnmzö:f ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ ʃ Ü:vJvRvJöš

Транскрипциясы: С²Ұ Й¹ОР¹ҰЙ¹Ұ₆ аҺЧа AP³ыЧЧ⁵ыҚ¹

С¹AP³ыЧ₆Ч⁵ыҚ¹ ӨК⁴ ӨЗүМін² ӨңР²Е аҒыТ¹а Б¹ЫҢ ҰР⁴Ұ ҰР⁴аҺЧы Б¹аС¹Ы ЫТ¹Т⁵Ы (транскрипциядағы 5 саны дыбыс-таңбаның қабатталып оқылатынын білдіреді).

Аудармасы: Әскер жүргізе сонша арыған (-ақ), шаршаған (-ақ), сарсаң болған-ақ өзімді алға шабуылдата мың сайлауыт ұраншы басы етіп жіберді.

Міне, екі түрде оқылған мәтіннің айырмасын, маңызын, құндылығын оқырман қауым өзіңіз-ақ бағамдай беріңіз. Қанша жаңа түсінік, ұғым, сөздер қайтадан дүниеге келді. Орыстардың *ура, ура* деген ұранының түп-тегі қайдан шыққаны да дәл анықталып бой көтерді. Бұл таза әдеби шығарманың бір үзгісі, әрі бұл таза өмір шындығы ретінде рухани мәдениеттік тарихымызды байытатын байлық болып қосылып отыр.

Зерттеушілер Тэс [24, 25, 176 (ф4-6)], Терхин [24, 42, 176 (ф7-11)] ескерткіштерінде *Йоллуғ* [24, 25], *Йольғ* [24, 42] [29] атты кісі есімдері қолданылғаны туралы өз еңбектерінде келтіреді. С.Г. Кляшторный оны ескерткіште нұсқалған үш қағанның бірі деп санаса, Қ. Сартқожаұлы оны сонымен бірге Боджман қағанның түп-тектерінің [24, 38] бірі болуы керек деп санайды. Біздің ескерткіш фотосуретін зерттеуіміз ол екі есімнің екеуінің

де қате оқылудан пайда болғанын анықтады. Сондықтан *Йоллық қағанның* тарихта болғандығы туралы пікірлерді тоқтатқан жөн. Алдымен Тэс ескерткішінің мәтінін сараптайық. Қ Сарғқожаұлының оқуы: Түшнұсқасы, шығыс беті, 1-ші жол: :iTRLv:iùB:aJa:xLLvj

Транскрипциясы: (1) ... jolluу aja başu olurty (1).

Орысша аудармасы: 1. ... с уважением посадили главою Йоллуға.

Біздің оқуымыз, КГТ (күрделі графемалы түшнұсқасы):

W) RLVpù ⚡ ⚡ ⚡ ⚡ ⚡ ⚡ xLLvj

I КГБ (7) ⚡ (1) ⚡ - Л⁴; (2) ⚡ - М; (3) ⚡ - С¹. II КГБ (9) ⚡ (1) ⚡ - Р²; (2) t - Т². III КГБ (10) ⚡ (1) ⚡ - С¹; (2) В - В¹; (3) ⚡ - Қ¹. IV КГБ (11) ⚡ (1) ⚡ - С¹; (2) v - УУ; (3) ø - F. V КГБ (17) ⚡ (1) ⚡ - М; (2) ⚡ - С¹; (3) (W)W - Д¹.

ЖТТТ: WW) ⚡ ⚡ RLVpùøv ⚡ ⚡ В ⚡ tt ⚡ ⚡ ⚡ ⚡ ⚡ xLLvj

Транскрипциясы: Қ¹УУЛ¹Л¹ыF Б⁴ОЛ¹МыС¹ еР²іР²Т²Т⁵і С¹аБ¹ыҚ¹ аС¹УУF аС¹ыП ОЛ¹үР¹МыС¹Д¹а

Аудармасы: ...Құлды болуды болдырды. Сабық асуынан асып отырғанда...

Алғашқы зерттеушілер өпуге айналған, немесе күрделі графема үшін жіңішке жазылған таңбалар мен таңбалық бөлшектерді аңғара алмаған. Сондай-ақ ол уақытта беймәлім таңбалардың мағынасын ашып оқудың мүмкіндігі де жоқ еді. Мысалы, ⚡ УБ⁴ [5, 74] таңбасының екінші диагональ сызығы өте әлсіз көрінеді. Оны а А таңбасы деп оқыған, ал келесі күрделі графеманы оқу көп жылдық зерттеу тәжірибесінсіз ешбір түркітанушының қолынан келмейді. Сонымен көп қағазды шатпақтауға және көпшілік қауымның санасын сансыратуға алып келген, «Тэс ескерткішінде Йоллуғ атты кісінің есімі бар» деген қате пікірден арылатын кез туды. Тэс ескерткішінде *Йоллуғ* атты кісі есімі жазылмаған.

Екінші *Йоллығ* кісі есімі Терхин (Тариат) ескерткішінде жазылған деп саналып келді. Біздің зерттеуіміз бұның да қате оқылғанын анықтады. С.Г. Кляшторный мен Қ. Сарғқожаұлының оқуы бірдей. Тек С.Г. Кляшторный *олурмыс* сөзіндегі С-ны Ш деп транскрипцияласа, Қ. Сарғқожаұлы С деп

транскрипциялаған. Ескерткіште *Боджман қаған* есімі > ОДЖ⁴ таңбасымен, v O, У, У таңбасынан ерекшеленіп, біршама анық берілген. Бұл жазудың құндылығы m M мен N H¹ таңбаларының арасына а А таңбасы жазылған. Алайда оны зерттеушілер бұрынғы қалыппен і Ы деп оқыған. Ескерткіштің аса маңыздылығы зерттеушілер оқи алмаған, үш қағанның қалған екі қағанының есімдері жазылуында болып отыр. Бұл есімдер қытай жазбаларында сақталған *Надулу қаған* мен *Тубу қағанның* [30] аттары

саналады. Қытай жазбасында бұларды *Боджман* қағанның әкесі мен атасы деп көрсеткен. Яғни, *Тубу* – әкесі де, *Надулу* – атасы. Қытай тілінде буынның соңындағы дауыссыз дыбысты түсіріп жеңілдеткенді қолай көреді. Сондықтан Тубу есімі түркілік *Тобун* атауынан өзгерген болуы ықтимал. Терхин ескерткішіндегі жазба жазылған тұстары қатты бүлінуге ұшыраған. Дегенмен N H¹ таңбасының сілемдері байқалады. Надулу есімі жоғарғы сынықтың бірінші жолының соңында жазылған. Одан кейінгі қаған сөзі төменгі сынықтың басында жазылғаны сезіледі. Мәтіннің бұрынғы зерттеушілер ұсынған нұсқасын келтірейік. Шығыс беті, жоғарғы және төменгі бөліктердің 1-ші жолдары [24, 42, 176(ф9, 11)], [29, 88]:

С.Г. Кляшторныйдың ұсынған түпнұсқасы:

р > ²Lv:LiJz³jiks > ²LvNxqcÇNxqNi > vB NxqxÀvJ 16

Транскрипциясы: (16) ... (испорчено около 75 знаков) ..jolyu қаған ... (испорчено 10 знаков) ... bumyn қаған üç қаған olurmuş eki jüz jyl olurmuş

Орысша аудармасы: (16) .... Йолыг – каган ... Бумын – каган – (эти три кагана на царстве сидели двести лет

Біздің зерттеуіміз бойынша жоғарыдағы екі қағанның есімінен басқа күрделі графемамен жазылған аС¹ыЗ ӘР⁴ және Т¹аҚ¹ыТ¹Т¹А сөздерінің жазылғаны анықталды. Жолдың оқылымын берейік. КГТ:

ik > RLvNxqcÇNxqNa > > BNxqNBv [^] Nxqv [√] DN....

a [^] [^] q [~] [~] [~] > RLvLiJÚÇj

І КГБ (34) (1) [~] - С¹; (2) [~] - З; (3) [~] - ӘР⁴. ІІ КГБ (46) (1) [~] - С¹; (2) [~] - З.

ЖТТТ: [~] [~] [~] ik > RLvNxqcÇNxqNa > > BNxqNBv [^] Nxqv [√] DN....

a [^] [^] q [~] [~] [~] > RLvLiJÚÇj

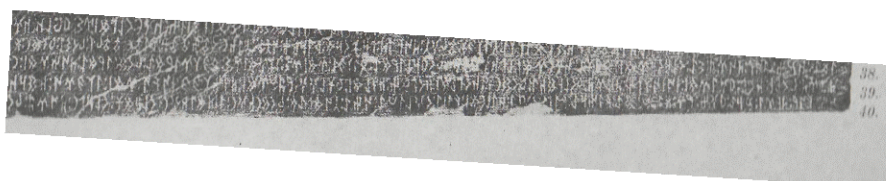
Транскрипциясы: .... Н¹аД¹ҮҮЛ⁴ҮҮ Қ¹аҒаН¹ Т¹ОБ¹ҮуН¹ Қ¹аҒаН¹ Б¹ОДЖ⁴МАН¹ Қ¹аҒаН¹ ҮЧ Қ¹аҒаН¹ ОЛ¹ҮуР¹МыС¹ еКІ аС¹ыЗ ӘР⁴ Й²ҮЗ Й¹ЧЛ¹ ОЛ¹ҮуР¹МыС¹ аС¹ыЗ Т¹аҚ¹ыТ¹Т¹А

Аудармасы: .... Надулу қаған, Тобун қаған, Боджман қаған – үш қаған отырған (тақта), екі асыл, өр жүз жыл отырған асыл тақытта.

Ескерткіш жазбаның тағы бір құндылығы *жүз жыл* тіркесін *асыл, өр* деп дәріштеуі болып табылады. Бұдан еурокиндікшіл (евроцентрист) зерттеушілердің пайымдағанындай Ұйғыр қағанаты мен Көктүрік қағанатының жаулығын сезіне алмаймыз. Сондай-ақ жазбада *тақыт* сөзінің қолданылуы да Қ. Сартқожаұлының *есір* сөзін тақ деп түсіндіруіне мықты

тосқауыл қояды. Тақыт сөзінің дұрыс оқылғанын бітікші ³³ T¹ таңбасын тақыт суретін бейнелей беруі анық дәлелдейді. Қытай бітікшілері Надулу қағанды Боджман қағанның бабасы деп жазады. Боджманның әкесі *Тувуды* Надулу қағанның немересі дейді. Олай болғанда Надулу мен Тобун қағанның арасында тағы бір ата болғаны белгілі болады. Сонымен бірге Тувудың лауазымы «да йеху» (ұлы жабғы) еді деп нақтылайды. Соған қарағанда Тобун қаған өзін қағанмын деп жариялағанымен, оның әлі де Жужан қағанатынан толық тәуелсіз болмағаны аңғарылады.

Боджман қаған есімі ең алғаш Күлтегін ескерткішінде (КТү 1) [31] келтіріледі. В.В. Радловтың жасаған жазба ескерткіш қалыптамысында > ДЖ⁴ таңбасы анық бейнеленген. Қалыптаманың үзіндісін келтірейік.

Әрине, ол уақыттағы түсінік-пайымға қарай бұл таңбаның дәл мағынасын ашу оңай болмаған еді. Сондықтан да таңба о УУ болып оқылды. Ескерткіштің бұрынғы оқылымын берейік.

В.В. Радловтың түшнұсқасы: :aDuOgiq:xk:ÚxJ:aRS:irht:kÇkaÚÇ :YmRLoNxqıtsi:NxqNµoB:µarµÇc:aÚÇ:aOıxo:isik:sµNLıq:iLxo:isik:aRnik

С.Е. Маловтың түзетуінде [32] 17, 18- ші таңбалар rj Й²eP², 21- ші таңба L Л¹ таңбаларына өзгертілген. Бұнда 17-18- ші таңбалардағы В.В. Радловтың қатесін дұрыс түзеткен. Ал 21- ші таңбаны Л- ға өзгертуі таза логикалық болжамға сай жасалған. Сонда ол таңбалар арқылы тіркес Й²eP² ҚЫЛ¹ыНТҰУҚ⁴Д¹А болып түзетілген. Қалған таңбалар В.В. Радловтың түшнұсқасымен сәйкес келеді. С.Е. Маловтың транскрипциясы: *ўзä көк тәңгі асра жағыз жір қылынтукда, әкін ара кісі оғлы қылынмыс². Кісі оғлынта ўзä әчүм апам Бумын қаған Істәмі қаған олурмыш.*

Түшнұсқадағы *оғлы, олурмыш* сөздеріндегі о О таңбасы мен *Боджман* есіміндегі > ОДЖ⁴ таңбасының айырмашылығы айқын көрінеді. Алайда С.Е. Малов оны да µoβ *Бумын* деп өзгерткен. Мәтіндегі бұдан басқа 20- шы, 28- ші таңбалар күрделі графемамен жазылған. Оларды бөлшектеп оқығанымызда мәтіндегі сөздердің мағынасы, әсіресе, Тәңірінің аспан мен жерді жаратуындағы іс-әрекеті анағұрлым анықтала, нақтылана түсті. Мәтіннің түзетілген күрделі графемалы түшнұсқасын ұсынайық: :rj:ÚxJ:aRS:irht:kÇkaÚÇ

aOıxo:isik:sµNLıq:iLxo:isik:a ³⁴ nik:aDuO ³⁵ q

:YµRLoNxqĩtsi:NxqNµ > B: µарµÇс:аÚÇ:

I КГБ (20) $\epsilon\delta$ (1) i – Ы; (2) ζ - C¹; (3) β - P_T; (4) a – A; (5) m - B¹. II

КГБ (28) $\xi\mu$ (1) ν - H²; (2) R - P¹; (3) $\xi\mu$ - C¹; (4) N - H¹; (5) β - D¹ = (23) D.

ЖТТТ: aDN $\xi\mu$ R ν nik:aDu $\hat{n}$ O $m \hat{n}$ β ζ qj:ÚxJ:aRS:irht:kÇkaÚÇ

:YµRLoNxqĩtsi:NxqNµ > B: µарµÇс:аÚÇ:aOixο:isik:smNLiq:iLxo:isik:

Транскрипциясы: YZE K²ӨK² T²әҢiP²I aC¹P¹A ай¹ҒыЗ Й²eP²

Қ¹ЫС¹ЫРТТ^{1/5}АБ¹ЫНТТ^{1/5}УУҚ⁴Д¹А eK²П²И² aP¹aC¹ыH¹Д¹А K²IC²I OҒЛ¹Ы Қ¹ЫЛ¹ыH¹МыC¹ K²IC²I OҒЛ¹ЫНТА YZE eЧУМ aПАМ Б¹ОДЖ⁴MaH¹ Қ¹aҒaH¹ IC²T²eMI Қ¹aҒaH¹ ОЛ¹үүP¹МыIII

Аудармасы: Үс(т)ге Көк Тәңірі көк аспан-кеңістігі(н), ас(т)та айғыз [кір-жағал, қара-қошқыл, қара кер (топырақ немесе жер түстес)] жер(ді) жаратып табынғанда екеуінің арасында адам баласы қылынған. Адам баласында (тақ) үстінде аталарымыз-ұлық билеушілеріміз Боджман қаған, Істемі қаған отырған.

Мәтіндегі жаңадан анықталған таңбалар мен олардың мағыналары арқылы түрік-күнпақтардың діни сенімінің жаңа қатпарлары ашыла түсті. Жалпы Тәңіріге табыну, Тәңірінің шексіз құдіреттілігі М. Қапқаридың еңбегінде мол қамтылғаны мәлім. Біз бұрынғы еңбектерімізде Тәңірі дінінің ислам қағидаларына сәйкес, Нұқ а. саламнан бері келе жатқан ислами дін екені туралы айтып келеміз. Міне, Күлтегін ескерткішіндегі мәлімет арқылы Тәңірінің аспан мен жерді жаратуы, оны өзіне табынтуы тәрізді түркілік ежелгі діни сенімнің негізгі бір атрибутын аңғара алдық. Жалпы Тәңірі сөзінің екі мағынасы бар. Бірі – Ұлық Тәңірі тағаланың өзі де, екіншісі – көк аспан әлемі. Мәтінде бір Тәңірі сөзі арқылы біз айтқан екі мағына да қатар меңзелген. Ал көк аспан мен жерді жаратып, табынтып тұрған Тәңірі тағала болса, онда екеуінің арасындағы адамды да Тәңірі жаратқаны «қылынған» сөзімен өзінен-өзі-ақ түсінікті болады. Жазбадағы қысырт сөзі үш морфемадан тұрады. Бұл бұрынғы еңбегімізде [30, 78] талданып ашылған болатын. Яғни, қы (қы+с, қы+л) түбір, -С мен -P, -T – етістіктің етіс жұрнақтары. Бұрынғы зерттеушілер eK²П² aP¹a деп транскрипциялаған тіркес күрделі графема арқылы беріліп, онда қосымша таңбалар біріктірілгені айқындалды. Нәтижесінде бұрын жартыкеш оқылып жүрген сөздер толық оқылды.

Боджман қаған есімі жазылған жазба ескерткіш ретінде Онгин ескерткіші [25, 7], [31, 63] саналатыны белгілі. Алайда ондағы сөз i>J ЙaMЫ больш оқылды. С.Е. Малов Niçj Й²aMЫH¹ деп жазып, Бумын деп транскрипциялады. Ескерткіштің түпнұсқасы қиратылған [33]. Қазір біз сүйеніп, йамы сөзінің мәнін ашуға жәрдемі тиетін еңбек – ескерткіштің

қалыптама суреті берілген В.В. Радловтың «Атласы». Мұқият зер салып зерттеп, *Йамы* сөзінің күрделі графема арқылы жазылғанын байқадық. Сөз

жазылған таңбалардың ішінде > ОДЖ⁴ таңбасы жақсы аңғарылады.

Сондай-ақ > М таңбасы *Боджман*, *Истемі* есімдеріне қатар оқылады.

Зерттеушілер ^D Й¹ деп оқыған таңба Б¹ таңбасы. Осы таңбаның жоғарғы ұшы мен төменгі ұшын жіңішке сызықпен жалғап і І таңбасын бейнелеген. Оның төменгі тұсы созылып t T² таңбасының екінші жағын, әрі N Н¹ таңбасын сипаттаған. Ал *Йамы* сөзінің соңындағы і Ы таңбасы *Истемі* есімінің соңындағы і І таңбасын білдіру үшін жазылған. Сөйтпш күрделі графема арқылы *Боджман*, *Истемі* қағандардың есімдері сыйыстырылып жазылған. Сөйлемнің күрделі графемалы түпнұсқасын келтірейік:

: ʏ > JJ: ʏ > xiJ: ʏ > ʏ É:xhLv trÇt:Nxq :zmap:zmÇc

І КГБ (9) (1) В - Б¹; (2) > - ДЖ⁴; (3) > - М; (4) N - Н¹; (5) - Қ¹; (6) - F; (7) i - I; (8) s - C²; (9) h - T²; (10) i - I. II КГБ (17) (1) - C¹; (2) ú - 3; (3) ʏ - C¹; (4) ʏ - C¹; (5) ʏ - C¹; (6) В - Б¹.

9-10-шы таңбалардың жай таңбаларға бөлініп оқылуы: iʏtsiNɯ > В

ЖТТТ: ʏ ú ʏ ú trÇt:Nxqi > ts:NxqN > > B:z > ap:z > Çc
: ʏ > ʏ В: ʏ > JJ: ʏ > xiJ: ʏ > ʏ É:xhLvBú ʏ ú

Транскрипциясы: еЧУМүЗ аПАМыЗ Б¹ОДЖ⁴МаН¹ Қ¹аFaН¹6
IC²T²eM¹I ҚаFaН¹ T²ӨP²T² aC¹ыЗ aC¹ыЗ aC¹ыЗ aC¹ыЗ Б¹ҰЛ¹үҢыF Қ¹ыC¹МыC¹
Й¹ыFМыC¹ Й¹ай¹МыC¹ Б¹аC¹МыC¹

Аудармасы: Бабаларымыз, үлүк билеушілеріміз Боджман қаған, Истемі қаған (дүниенің) төрт асыл, асыл, асыл, асыл бұрышын қысқан, жиған, жайған, басқан.

Қ. Сартқожаұлы *қысмыс* сөзін негізсіз *ұқыс²мыс²* (ұғысты) деп түсіндіреді, күрделі графеманы оқи алмай *ямы* деп оқыған. Сөйлемнің мәнін бұлыңғырлатып, түпкі мағынасынан ауытқытып, жайдақтатып жіберген. Оның аудармасын келтірейік: *Ата бабамыз Ямы – қаған төрт бұрыштағылармен ұғысты (ынтымақтасты), жықты, таратты, басты*. Ол тіпті көне түркі дәуіріндегі сөздің өз мәнін ұғына алмайды. Мысалы, *йығмыс* сөзін С.Е. Маловша (повалил) *жықты* деп аударған. Бұл өзіміздің *жый* (йығ >жығ >жый) деген сөзіміздің көне формасы емес пе. Ал шындығында қалай, *қысқан* деген «дүниенің төрт бұрышын «апса, алақанында, жұмса, жұдырығында» ұстады» деген сөз. Жығысы келсе, жиды, жайғысы келсе, малша өргізді дегенді білдіреді. Қысқаша айтқанда, *дүниені*

тітіретіп ұстап тұрды деген мәнді ұқтырады. Транскрипциясында жуан Υ C^1 -ның ерекше түрін жіңішке $s C^2$ деп жаңсақ түсіндірген. Бітікші төрт бұлұң «төрт бұрыш» сөзіне қысқан, жиған, жайған, басқан тәрізді төрт сөзді бекер арнап отырған жоқ. Яғни, дүниенің бір бұрышын қысқан, екіншісін жиған, үшіншісін жайған, төртіншісін басқан, нақты айтқанда әрбір бұрыштағы елдің пиғыл-ниетіне сай әрекет еткендігін баса көрсетуді мақсат еткені көрініп тұр.

Тағы бір $\triangleright$ ΥDJ^4 таңбасы [31, 24], [34] Құлтегін кіші жазуының 10-шы жолында жазылған. Бұл таңба В.В. Радлов «Атласында» да, «Албұмде» де анық сақталған. Алайда зерттеушілер о О деп оқыған. Бұдан кейінгі таңба # ΥN таңбасы «Атласта» р П таңбасы түрінде түскен, ал «Албұмде» F ΥN таңбасы екені жақсы көрінеді. DJ^4 таңбасының алдында $u K^4 Y$ таңбасы, оның алдында μM таңбасы жазылған. Бірақ оны зерттеушілер оқи алмай ескерусіз қалдырған. Сөзді зерттеушілер р $\triangleright$ u қол деп оқыған. Сөйлемнің бұрынғы және жаңа, біздің оқуымызды салыстыра ұсынайық:

Бұрынғы оқылымы (С.Е. Малов [32, 20-35]): $\mu D^{\circ} R B o u : r o u : x N D o B : F x i c u J$ Транс.: Йок чығай будунығ қоп қобратдым

Орыс. ауд.: (став каганом) я вполне поднял (собрал?) погибший, неимуший народ сделал богатым, немногочисленный народ сделал многочисленным.

Жаңа оқылымы, КГТ: $\mu D^{\circ} R B o u$ Υ $\triangleright$ $u c x N D o B : F x i c : u J$

I КГБ (2) Υ . (1) u - $O K^4$; (2) Υ - C^1 . II КГБ (3) Υ (1) $\acute{u}$ - 3; (2) $\acute{u}$ - 3; (3) $\acute{u}$ - 3. III КГБ (16) Υ (1) F - ΥN ; (2) λ - Ч; (3) ζ - РТ; (4) ζ - РТ.

ЖТТТ: $\mu D^{\circ} R B o u$ $\lambda F \zeta \hat{O} \zeta \lambda F$ $\triangleright$ $u c x N D o B : F x i c : \acute{u} \acute{u} \acute{u} u J$

Транс.: $\Upsilon^1 O K^4 C^1 Y K^4$ аз аз аз ЧЫҒАЙН Б'ҮД'ҮН'ЫҒ МҰҚ⁴ $K^4/5 \Upsilon D J^4 \Upsilon \Upsilon N Y$ ЧА АРТТ^{1/5} ыРТы ΥN Чба $K^4 O B^1 P^1 a T^1 D^1 y M$

Ауд.: Жоққа тән, аз, аз, аз, кедей халықты пыбынның құжынағанындай арттырта қобыраттым, көбейттім.

Сөйлемнің жаңа оқылымында бұрын байқалмаған йоксұқ, аз, мұқ, құджүйн, арттырт сөздері анықталып, сөздік қорға қосылды. Аз сөзін білдіретін 3 таңбасы шексіздік белгісіне сәйкес тізбектеле, үш еселенуді білдіре күрделі графема арқылы таңбаланған. Бұлардың ішіндегі бізге белгісіз сөз – МҰҚ сөзі. Бұл сөз орыс тілінде муха түрінде сақталған. Қазақшасы пыбын екені мәлім. Сондай-ақ орыс тіліндегі бука сөзі де хакас тіліндегі моох (поох) (бука (сказочный персонаж, которм пугают детей) [35] сөзімен сәйкес келеді. Қазақ тіліндегі бөге-лек, бөжек, түрік тіліндегі бөжек (қоңыз) сөздері де осы мұқ сөзімен сәйкесіп, бір түбірден тарағаны

байқалады. Құджүйн сөзі көне түркі заманында зат есімі түрінде қолданылғанын сезуге болады. Ал қазіргі қазақ тілінде ол мағына ұмытылып, тек құжына түріндегі етістік қана айтылады. Мұндай үрдіс ойын→ ойна, қиын→ қина секілді сөздерде қазір де сақталған.

ҰУДЖ⁴ таңбасы арқылы жазылған келесі сөз Т¹ҰУДЖ⁴ Терхин ескерткішінде [24, 43, 176(ф8)], [29, 89-90] ұшырасты. Онда толқу (грузный)

болып оқылған сөздің екінші таңбасы > ҰУДЖ⁴ таңбасы екені анықталды. Сондай-ақ осы таңба күрделі графема арқылы жазылған. Оның оқылуының нәтижесінде тағы да жаңа төрт сөз дүниеге келді, ұстынның қалай орналасқанының егжей-тегжейлі баяндалғаны айқындалды. С.Г. Кляшторныйдың оқылымын ұсынайық. Түшнұсқасы, батыс жағы, 3- жол:

:> D^h iu^h aqy^h vuLv^h :> D^h RJ:aqy^h iyJ

Транс.: jasy tašqa jarat(yt)dym tolqu tašqa toqytdym.

Орыс. ауд.; (3) На плоском камне я повелел вырезать (букв. создать) на грузном камне я повелел воздвигнуть.

Біздің

оқымыз:

:> D^h iu^h aqy^h :v^h > > D^h RJ:aqy^h iyJ

I КГБ (14) > (1) > - ҰДЖ⁴; (2) > - Л⁴; (3) В – В¹; (4) > - Л⁴; (5) > - ҰҢ⁴; (6) > - Л⁴; (7) > - ОЙ⁴; (8) > - РТ; (9) > - М⁴; (10) > - Ш; (11) > - ҰҢ⁴; (12) > - F; (13) > - Л⁴. II КГБ (15) > (1) > - ОЙ⁴; (2) u – ҰҚ⁴; (3) > - Л⁴.

ЖТТТ: > > > :> D^h RJ:aqy^h iyJ

:> D^h iu^h aqy^h :> u^h > > > > > > > > > > > > > > >

Транс.: Й¹аС¹Ы Т¹аС¹ҚА Й¹аР¹аТ¹Д¹ыМ Т¹ҰУДЖ⁴Л⁴Ұ
Б¹ҰЛ⁴ҰУҢ⁴Л⁴Ұ ОЙ⁴ҰРТМ⁴ҰШ ҰҢ⁴Ғ¹ҰЛ⁴Ұ ОЙ⁴ҰҚ⁴Л⁴Ұ Т¹аС¹ҚА
Т¹ОҚ⁴ЫТ¹Д¹ыМ

Ауд.: (Жазуымды, белгімді осында) жазық тасқа жасаттым (жаздырдым, түсірдім), түс-жақты, бұрышты ойдырған, ұңғұлы ойұқты тасқа орнаттым.

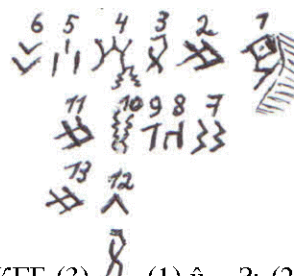
Ескерткіште тағы бір жаңа ерін буынды > ОЙ⁴ дауыссызының таңбасы қолданылған. Бұл таңба бізге бұдан бұрын белгілі болып, мағынасы ашылып қойған еді. Осы мәтінде қолданылып, алғаш рет жарияланып отыр. Алдыңғы уақытта арнайы зерттеу жұмысы жарияланады деген мақсатымыз

бар. Сондай-ақ мәтінде Есік жазуында [36] қолданылған ҰҢ⁴, ҰЛ⁴ таңбалары да кездесті.

Ерін буынды ДЖ⁴О, ДЖ⁴ҰУ таңбалары арқылы жазылған жазбалар Енесей ескерткіштерінде де жазылған. Кейбірі әлі де жете зерттеуді қажет етеді. Айқын жазылған екі ескерткіштің оқылымын келтірейік. С.Е. Малов өз еңбегінде Чакульден табылған 6-шы ескерткіш [8, 40] деп атаған. Жазба толық оқылмаған. С.Е. Малов 5 жолды берсе, Д.Д. Васильев те солай көрсеткен [9, 22], ол ескерткішті Е – 18 деп белгілеп, фотосуретін [9, 93-94] берген. Біз осы фотосурет бойынша мәтінді оқып шықтық. Мәтін біршама

толық оқылды деуге болады. Бірақ біз қазір тек > ДЖ⁴О таңбасына қатысты бөлікті ғана ұсынамыз. Жазу ұзындығы 98 см, қалған тұстары 38x16 см өлшемде жасалған тас бағанның екі бетінде төңкеріліп, екінші бетіндегі бір жолы оңғарылып жазылған.

Е-18 ескерткішінің төменгі 4-6- жолдары [9, 93]:

I КГБ (1) ( ) (1) q – K¹; (2) - НҚ. II КГБ (3) (1) û – 3; (2) - Л¹. III КГБ (4) ( ) (1) - F; (2) - C¹; (3) > - ДЖ⁴.

ЖТТТ: mVmDLRDTX >   LZm R

Транс.: Қ¹аНҚыМ аЗал¹ыF аС¹ы ДЖ⁴ОҒыТ¹а аД¹ыР¹ыЛ¹Д¹ыМ еПР¹іМе

Ауд.: Ханымның азалы асы жоғғында (жоқтау рәсімі) айырылдым, досымнан.

Орқұн ескерткіштерінде йоғ (жерлеу, жоқтау рәсімі) аталатын салт-дәстүр атауының Енесей бойындағы көне арғын-қырғыздарда жоғ болып қолданылғанын аңғарамыз. Жоғ сөзінің дұрыс оқылғанын азалы асы сөз тіркесінің қатар қолданылуы айқын дәлелдеп тұр.

Енесей ескерткіштеріндегі > ДЖ⁴Ұ таңбасы анық жазылған жазба мұра Е-13 (Чаа-Холь) [9, 20, 61, 92] ескерткіші Чаа-Холь өзенінің бойынан табылған. С.Е. Малов Чакуль I [8, 35] және Е-13 деп белгілеген. Ескерткіштің көлемі 140x2 см өлшемдегі төрт жақты тас баған. Бір бетінде жоғарғы ұшында қалшақты адамның бет-бейнесі суреттелген. Төменнен жоғары қарай

үш жол сызылған. Алайда жазу екі жолында ғана сақталған. Басқа екі жағындағы жазуды зерттеушілер көшіріп сақтаған, ал ескерткіштің өзінің осы екі жағы қазір бұзылып ажыратуға келмейтін күйге ұшыраған.

Ескерткіште ДЖ⁴ таңбасы анық жазылған сөзбен бірге анықтығы дүдәмалдау тағы бір сөз және езулік ДЖ³ арқылы жазылған үшінші сөз де бар. Бұл екі сөзді алғашқы зерттеушілер ЫЙУ деп оқыған. С.Е. Маловтың оқуын келтірейік:

vJi:mDLRD:mLxvzks:mDLRD:mJWvq:aDJvq:vJi:mDLRD:mVDq (1)

Транс.: (1) Қадашым адырылдым, ыйу куйда кунчуйым адырылдым, секіз оғлым адырылдым ыйу.

Ауд.: От своих товарищей я отделился (т. е. умер). Увы! От своих принцесс в теремах я отделился (т. е. умер). От восьми своих сыновей я отделился (т. е. умер). Увы!

С.Е. Малов транскрипциясында «қадашым, кунчуйым, оғлым» деп атау септігіне қойып оқыған, бұл қате, дұрысы *қадашыма, кунчуйыма, оғлыма* болуы керек еді. А. Аманжолов [37] та солай транскрипциялаған. С.Е. Маловтың «оғлым» деп транскрипциялаған сөзін Д.Д. Васильев те, А. Аманжолов та *ug'm* деп түзеткен. Шындығында бұл сөзде Л¹ емес, Р¹ дыбысы жазылған. Алайда *ыйу* сөздері де, *ур(ы)м* сөзі де дұрыс оқылмағаны анықталды. Сондай-ақ «құйда, кунчуйым, қадашым» сөздері де дұрыс оқылмаған, бірақ қазір бұған тоқталмаймыз. Ескерткіштің дұрыс оқылымын ұсынайық. КГТ (күрделі графемалы түшнұсқасы):

 a:mDLRD:m > βks:mDLRD:mJÖv DÊv : > J :mDLRD:mVDâ

I КГБ (33) (1) - Р¹; (2) - НК. II КГБ (41) (1) -Й¹; (2)

v – УУ. III КГБ (42) (1) - ДЖ³; (2) - М; (3) a – А.

ЖТТТ::mJÖv DÊv : > J :mDLRD:mVDq(1)

A > vJamDLRD:m > βês;mDLRD

Транс.: ҚаД¹аШыМа аД¹ыР¹ыЛ¹Д¹ыМ Ай¹аҰУДЖ⁴ҰМа ҚҰЙ¹Д¹А ҚҰНЧҰЙ¹ыМа аД¹ыР¹ыЛ¹Д¹ыМ С²еКіЗ ДЖ⁴ҰР¹ыНКыМа аД¹ыР¹ыЛ¹Д¹ыМ Ай¹аҰУДЖ³ыМА

Ауд.: Туысымнан айырылдым, айаулымнан, үйде әйелімнен айырылдым, сегіз жұрынымнан (ұрпағымнан) айырылдым, айаулымнан.

Бұрынғы зерттеушілер ыйу деп қате оқылған сөзді *қайран, шіркін* (орыспасы – увы) тәрізді мағынаны білдіретін одағай сөз деп түсіндіріп келді. Жаңа ізденіс ДЖ³Ы, ДЖ⁴Ұ таңбалары арқылы тілімізде бар **айаулы** сөзінің көне нұсқасы **айаудж** формалы сөздің өмірге қайта келуіне ықпал

етті. Ал *джүрүңк* сөзінің *ұрпақ* мағыналы *жүрүн* нұсқасы қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде келтірілмеген. Әйтсе де, қалдық мағынасына жақын *жұрын* сөзі [38] берілген. Сонымен бірге *қалдық* мағынасын білдіретін *жұрқа*, *жұрнақ* сөздері түсіндірілген. Бұл сөздердің *джүрүңк* сөзімен төркіндестігі байқалады. Мысалы, *жұрқа* <*жұрқан* <*жұранқ*; *жұрнақ* <*жұранқ*. Сондай-ақ *жұрағат* сөзі де *жұранқ*+(а)т (көптік жалғауы) туынды түбірінен туғаны аңғарылады: *жұранқат* >*жұраңқат* >*жұраңғат* >*жұрағат*. Орыс тіліндегі *шурин* (балдыз-қайны; қайнаға) [39] сөзінің де түркілік *жүрүңк* түбірімен тектестігі анық байқалып тұр. Яғни, орыс патша, князьдары түркілік асыл қанды бикештерге үйленіп, олардың туыстарын түркі тіліндегі атауына «шурин» деп атағаны күмән тудырмайды. *Жұрын* сөзі қазақ тілінде кісі есімі ретінде қолданылады. Яғни, «жұрын-жұрағаты бар ма», деген сөз «қалдырған ұрпағы бар ма» деген ұғымды білдіретіні даусыз. Сондықтан ұрпақ мағынасындағы *жұрын* сөзі өткен дәуірде жеке де және қос сөз арқылы да тілімізде қолданыста болғаны айқын деп білеміз. Іздестірсе, қазіргі кездегі жалпы халықтық тілдегі қолданысы да анықталуы ықтимал.

Көктүрүк қағанатын құрушы, әлемде теңдесі жоқ «Алшамыс батыр», «Манас» атты жырларға өзек болған ҚОҢЫРАТ-ҚҰНШАҚТЫҢ даңқты ұланы БОДЖМАН ҚАҒАННЫҢ есімін жаһанның жалпағына жария етуге, оның жоғарыда келтірілген жаңалықтармен бірге ғылыми айналымға түсуіне ДЖ⁴О, ДЖ⁴УУ таңбасы мен мағынасының ашылуы өз септігін тигізді. Алдағы күндерде бұл таңба арқылы басқа да сөздер өз мәнін ашып, игілігімізге жарай беретіні айқын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Омарбеков С.* География фонетических различий казахской речи. Алма-Ата, «Рауан», 1992, С. 124.
2. *Қашқари М.* Түбі бір түркі тілі. Алматы, «Ана тілі», 1993, 100-б.
3. *Бекжан О.* Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі белгісіз сегізінші бірігінкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы // Көне түркі жазба ескерткіштері: жазу мәдениетінің бастаулары, тілдің даму құбылыстары. Алматы, «Информ-А», 2005, 85-87- бб.
4. *Байчоров С.Я.* Древнетюркские рунические памятники Европы. Ставрополь, 1989, С. 90.
5. *Бекжан О.Д.* Ашықтас бітігінің мағынасы // Бүгінгі түркітану және оның даму бағыттары. Алматы, 2006, 66-78- бб.
6. *Сартқожаұлы Қ.* Байырғы түрік «ж» фонемі хақында // Көне түркі ескерткіштері: палеография, мәтінтану, жазу тарихы (ҚР Мәдениет, ақпарат министрлігі ұйымдастырған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары). Астана, «Ер-Дәулет», 2006, 95-103- бб.
7. *Сартқожаұлы Қ.* Байырғы түрік жазуы: алфавит жүйесі және фонологиясы. ДДА. Алматы, 2008, 44-б.
8. *Малов С.Е.* Енисейская письменность тюрков. М.-Л., 1952, С. 75.
9. *Васильев Д.Д.* Корпус тюркских памятников бассейна Енисея. Л., 1983, С. 29.

10. *Бекжан О.* Енесей ескерткіштеріндегі белгісіз алтыншы бірігіңкі дауыссыздардың мағынасы мен таңбасы // «Туркология», «Қ. А. Ясауи ат. ХҚТУ», Түркістан, 2002, № 1, 40-б.
11. *Бекжанүбірі О.* Надыр күл жазулы ескерткішінің мағынасы // Н. Сауранбаев және қазақ тіл білімі. Алматы, 2000, 123-130-бб.
12. *Бекжан О.* Көне арғын мемлекеті және оның жазуы // «Жұлдыз», 2002, № 9, 201-б.
13. Қазақ Совет энциклопедиясы. 2- т. Алматы, 1973, 371- б.
14. *Сәдібеков З.* Қазақ шежіресі. Ташкент – Узбекистон – 1994, 103-б.
15. *Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т.* Узбекский героический эпос. Ташкент, 1943.
16. *Жирмунский В.М.* Введение в изучение эпоса «Манас» // Энциклопедический феномен эпоса «Манас». Бишкек, 1995, С. 111.
17. *Бичурин Н.Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. I т. Алматы, ТОО «Жалын баспасы», 1998, 224-226- бб.
18. *Базылхан Б.* Қазақша-монғолша сөздік. Ұлан батыр – 1977, 180- б.
19. *Әбілғазы.* Түрік шежіресі. Алматы, «Ана тілі», 1992, 45- б.
20. Алпамыс батыр. Батырлар жыры. 2-т. Алматы, «Жазушы», 1986, 7, 189- бб.
21. Алпамыш. Ташкент, 1974, С. 7.
22. *Зәкенұлы Т.* Қалтарыста қалған қазына // «Қазақ әдебиеті», 2005, № 4, 28 қаңтар.
23. *Камалқызы Ж.* Академик Рахманқұл Бердібайдың дәрісі – «Алпамыс батыр» жырына арналды // «Евразия», 2009, № 10, 13 наурыз.
24. *Сартқожаұлы Қ.* Объединенный каганат тюрков. Астана, 2002, С. 75, 83, 89.
25. *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959, С. 30.
26. *Масалим Е.* Одинокое дерево. Алматы, 2008, С. 36; Тіспен туған қоңыр бақсы. Алматы, 2008, 77- б.
27. *Заханқызы Р.* Көне дәуір: көшпенділер. // «Қазақ әдебиеті», 2003, № 21, 23 мамыр.
28. Өнерлі өлке суретшілері. Алматы, «Эффект» ЖШС, 2008, 18- б.
29. *Кляшторный С.Г.* Терхинская надпись (предварительная публикация) // «Советская тюркология», 1980, № 3, С. 82-95.
30. *Бекжан О.* Көктүрік қағанаты // «Жалын», 1910, № 12, желтоқсан.
31. *Радлов В.В.* Атлас древностей Монголии. С. Петербург, 1892 // Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası «ТІКА», Ankara, 1995, 18- s.
32. *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951, С. 21.
33. *Сартқожаұлы Қ.* Орхон муралары. 1- кітап. Астана, 2003, 128- б.
34. Moğolistan'daki türk ANITLARI PROJESİ ALBÜMÜ. Ankara, 2001, 31- s.
35. *Бутанаев В.Я.* Хакасско-русский историко-этнографический словарь. Абакан, 1999, С. 63.
36. *Бекжан О.* Есік жазуына 2009 жылғы түзетпе және ондағы жаңа ұсақ жазудың мағынасы // «Туркология», 2010, № 1-2, 3-35- бб.
37. *Аманжолов А.С.* История и теория древнетюркского письма. Алматы, 2003, С. 123.
38. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 4- т., Алматы, 1979, 235-237- бб.
39. Русско-казахский словарь. Алматы, 2005, С. 1128.

REZUME

O.BEKZHAN (Turkistan)

MEANINGS AND MARKS OF UNKNOWN SECOND AFFRICATE CONSONANTS IN ANCIENT TURKIC RUNIC LITERARY MONUMENTS

The article deals with labial and bilabial affricate consonants which have been unknown in ancient Turkic runic literary monuments. With the help of these sounds it explains the reading of the name Bojman which have been erroneously read as Bumyn before.